

Jasurbek ABDULLAYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: jasurabdullayev90@gmail.com

TDSI Ijtimoiy fanlar bioetika kursi bilan kafedrasini mudiri, dotsent, PhD N. Umirzakova taqrizi asosida

IN THE WORKS OF AZIZIDDIN NASAFI THE ISSUE OF HUMAN DEVELOPMENT

Annotation

In this article, the views of the medieval oriental mystic Aziziddin Nasafi on the levels and qualities of human perfection are highlighted. Also, the conditions and stages of achieving the status of a perfect human are described.

Key words: malakut, jabarut, wayfarer, unity of existence, marohil, tariqat, shariat, emanation.

В ТРУДАХ АЗИЗИДИНА НАСАФИ ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье освещены взгляды средневекового восточного мистика Азизиддина Насафи на уровни и качества человеческого совершенства. Также описаны условия и этапы достижения статуса идеального человека.

Ключевые слова: малакут, джабарут, солик, единство существования, марохил, тарикат, шариат, эманация.

AZIZIDDIN NASAFIY ASARLARIDA INSON KAMOLATI MASALASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'rta asr sharq mutasavvuf olimi Aziziddin Nasafiyning inson kamoloti darajalari va sifatlari haqidagi qarashlari yoritilgan. Shuningdek, komil inson maqomiga erishish shartlari va bosqichlari ham tavsiflab berilgan.

Kalit so'zlar: malakut, jabarut, solik, vahdati vujud, marohil, tariqat, shariat, emanatsiya.

Kirish. Inson masalasi barcha davrlar va xalqlar falsafasida muhim sanalgan, biroq uning manbalarini chuqur tushunib yetish uchun Qadimgi sharq falsafasi, hususan diniy ta'limotlardan izlash talab etiladi. Bular qatorida inson masalasining barcha tadqiqotchilari tan oladigan Konfutsiy g'oyalari, Budda va Zardusht ta'limoti, yunon falsafasi maktablarini aytish mumkin.

Aziziddin Nasafiy Komil inson masalasini qanday hal qilganligini tushunish uchun, uning ontologik qarashlarini, borliq haqidagi ta'limotini tahlil qilish lozim bo'ladi. Nasafiy fikriga ko'ra, borliq yoki mavjudlik o'z maqsadiga ega va bu maqsad inson kamoloti: "Vujudga kelish inson yaralishi bilan yakunladi, insoniyat bu mavjudlikning oxiridir, ya'ni inson yaralishi bilan olam to'liq bo'ldi, jon tugal bo'ldi" [6]. U masalaning boshqa tomonini ham ko'rib chiqadi: "Barcha yaratilgan insonning qismlaridir, borliqdagi barcha qismlar harakatda bo'ladi va rivojlanadi, so'ng oxirida inson paydo bo'ladi. Komillik inson bor joyda bo'ladi, u meva bo'lib, mavjudlik daraxtining mevasi insondir" [6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aziziddin Nasafiyning "Komil inson kitobi" asari uning ushbu mavzuga oid qarashlarini ochib beruvchi manba bo'lib, unda Alloh taoloning qudrati, odam va olam, koinot, aql hamda ruh, shaytonu farishtalar, darveshlik odobiya maqomlari haqida e'tiborli ma'lumotlar beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli, nazariy va deduktiv fikrlash, tahlil va sintez, tarixiy-mantiqiy va qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, Nasafiy borliqni daraxtga o'xshatadi va bu daraxtning mevasi inson sanaladi. Insonning rivojlanishi va uning komillikka intilishini u insoniyatning asosiy maqsadi deb hisoblaydi. Insonning maqomini mavjud bo'lgan barcha narsadan ustun qo'yadi, borliqni nurga qiyoslaydi, bu nur o'zining go'zalligi va buyukligini inson kamolotida topgan, bunda o'z hususiyatlariga, asosiga va harakatiga ega bo'lgan. [6] Uning nuqtayi nazariga ko'ra, inson ilohiy mavjudot bo'lib, barcha jismlar inson darajasiga erishish uchun aylanish va harakatda bo'ladi, insonlikka erishsa, mukammallikka ham yetishadi. [8] Nasafiyga ko'ra, inson taraqqiyotini ikki bosqichga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich (insonning tabiiy taraqqiyoti) urug'ning barchadonga tushishidan balog'at yoshigacha bo'lgan davrni o'z

ichiga oladi. Bu bosqichni mavjudot rivojiga ko'ra, uch davrga bo'ladi:

- 1) Oddiy – to'rt tabiiy unsur holati (suv, tuproq, shamol, olov).
- 2) Murakkab – mavjudlik olamida mijoz tabiatining namoyon bo'lishi va shu asosda o'simliklar shakllanishi.
- 3) Ma'dan va o'simliklar kamoloti asosida hayvonlar va insonning tug'ilishi.

Ikkinchi bosqich insonning ruhiy taraqqiyotini qamrab oladi va u kamolotning quyidagi darajalaridan iborat:

- 1) Shariat – hukmron din dunyoqarashi asosida insonning aqliy rivojlanishi, payg'ambarlar aytganlarini e'tirof etish.
- 2) Tariqat – shariatning barcha qoidalarini o'rganish asosida maxsus bilish usulini tanlash, payg'ambarlar amallarini bajarish.
- 3) Haqiqat – tanani o'z holicha anglab yetish.

Nasafiy o'z fikrlarini quyidagi shaklda umumlashtiradi: "Shariat, tariqat va haqiqatda eng muhim narsa nima ekanligini bilasanmi? Eng muhimi insonlarning so'zlari va amallarida to'g'ri va oqil bo'lishlari, yaxshi hулqqa ega bo'lishida o'z ifodasini topadi. Bu so'zlari quyidagicha izohlanadi: uch narsadan boshqa hech narsa yo'q, birinchidan, insonlar boshqa hayvonlardan farqlanadi, payg'ambar ko'rsatma va ta'qirlarini tan oladi va amal qiladi, ikkinchidan, Alloh yagonaligini anglab yetish uchun taqvodorlik, xudojo'ylik yo'lida mahkam bo'ladi, donolar bilan suhbat qurishga intiladi, uchinchidan Allohni bilganidan so'ng qolgan barcha narsani biladi" [1].

Tariqat izdoshlarining 10 ta amali bor:

- Allohni anglash
- To'g'ri yo'lni ko'rsatadigan pirga bo'lgan ehtiyoj
- Pirga sodiqlik, so'fiy sevuvchi va biluvchi izdosh bo'lishi lozim, iroda uning ulovi bo'lib, iroda kuchli bo'lsa, so'fiyning ulovi ham kuchli bo'ladi.
- Itoatkor bo'lish, u o'z piringning itoatkor shogirdi bo'lishi, nimaiki qilmasin uning maslahati bilan bajarishi lozim.
- Barcha narsadan voz kechish
- Xudojo'ylik va taqvodorlik
- Kam gapirish
- Kam ovqatlanish
- Tarkidunyo qilish

Haqiqat izdoshlarining ham 10 ta amali bor:

- Allohni anglash lozim, uni anglagandan so'ng, qolgan barcha narsani tushunib yetish mumkin.

- Osoyishtalik, so'fiy barcha insonlar bilan murosada bo'lishi, hech kim bilan adovatda bo'lmasligi, aksincha barchani sevishi lozim. Bu bosqich barcha – hanafiy, shofeyi, nasroniy, yahudiy, musulmon uchun birday mansub.

- Unga nima deyishlari, qanday munosabatda bo'lishlaridan qat'iy nazar, barchaga nisbatan shafqatli va marhamatli bo'lish, odamlar tinch yashashi uchun o'zlar himoya qilinishi, kuchlilar tomonidan izzat ko'rsatilishi lozim.

- Barchani sevish va hurmat qilish, barchaning oldida itoatkor va mo'min bo'lish.

- Rizo, erkinlik va tinchlik.

- Umid, sabr va vazminlik.

- Beg'araz bo'lish, chunki ochko'zlik va hirs qabihlik va yovuzlik sanaladi.

- Mamnun va hotirjam bo'lish

- Hech kimga yomonlik qilmaslik, aksincha barchaga yordam berish.

- Mulohazakorlik [7].

Komil inson – shariat, tariqat va haqiqatda mukammal bo'lgan inson. Komil inson – to'rt sifatga ega bo'ladi: ezgu so'z, ezgu amal, ezgu hulq va ma'rifat.

Komil insonni turlicha nomlashadi: shayx, peshvo, xodiy va mahdiy, biluvchi va yetuk, komil, olamda sodir bo'layotgan barcha narsalarni o'zida aks ettiruvchi, olamni ko'rsatuvchi oyna, buyuk malham va alkimyo. Aytishlaricha, Iso o'liklarni tiriltirgan, Xizr tirik suvni ichgan, Sulaymon qushlar tilini bilgan.

Butun mavjudlik bir inson bo'lsa, komil inson uning qalbidir. Ba'zilar aytishicha, barcha mavjudot daraxt kabi bo'lsa, insonlar bu daraxtning mevalaridir, komil inson esa insonlarning qaymog'idir. Komil inson bu daraxtning tanasini aks ettiruvchi muhit.

Komil insonga barcha narsa ayon, u o'z-o'zini va Allohni anglash darajasiga erishadi, Allohni anglaganidan so'ng, olamdagi barcha narsani tushunib yetadi. Komil inson o'z-o'zini va Allohni anglaganidan so'ng, boshqalarga yordam berishdan ezgu ish yo'qligini tushunadi.

Nasafiy urf-odatlariga sodiqlikni butparastlik deb hisoblaydi. U yozadi: “Ba'zilar ko'p ibodat qiladi, ayrimlarning amali bor, ba'zilar ko'p ibodat qiladi, ayrimlar ko'p ro'za tutadi, bularning barchasi sanam hisoblanadi, kim namoz vaqtida keragidan ortiq sajda qilsa, bu ham u uchun sanam sanaladi.

Tark etish bu moyillikni tark etish, zaruriyatni tark etish. Shu sababli boylik solik uchun noma'qul va to'siq sanaladi, biroq ehtiyojni tark etish ham ma'qul emas. Masalan, kiyim va boshpana insonning birlamchi zaruriyati sanaladi, bular qondirilsa, boshqa ehtiyojlar paydo bo'ladi, bu esa ochko'zlik esa qabihlikdir. Misol uchun, katta boylik tartibsizlik va ahloqsizlikka olib keladi, ehtiyojlarni tark etish ham xuddi shunday natijaga yetaklaydi. Kim hayot uchun zarur narsalarga ega bo'lsa, u boylikka ham ega, kimning ehtiyojlari bo'lmasa, uning muammolari ham ko'p bo'ladi.

Har bir buyum o'z hususiyatlariga ega va bu sifatlar kimdadir kuzatilishi mumkin, kimdadir esa yo'q. Masalan, kimdir o'zining novvoy, duradgor yoki temirchi ekanligini aytsa va unda bu hususiyatlar bo'lsa, u haqiqatni aytgan bo'ladi, agar bular unda bo'lmasa, yolg'on aytgan bo'lib chiqadi. Ilm va kasb o'zaro bog'liq, bunda ilm ichki, kasb esa tashqi ko'rinish bo'lib, shu tarzda har bir faoliyat ma'lum ilm hususiyatiga ega, faoliyat rivojlansa, ilm ham rivojlanadi. Agarda faoliyatning nuqsoni bo'lsa, unda bu sohadagi ilm ham raso bo'lmaydi” [7].

Nasafiy muhokamalardan so'ng shunday hulosaga keladiki, insonlarni ma'naviy rivojlanishiga qarab, ikki guruhga ajratish mumkin: “Komil va nomukammal. Shariat, tariqat va haqiqat bilimlariga ega bo'lgan insonlar komil va ular halq yetakchilari sanaladi, bunday bilimlarning hech biriga ega bo'lmaganlar nomukammal bo'lib, ularni hayvonlar qatoriga kiritish mumkin” [7].

Aziziddin Nasafiy o'zining “Kashf ul-haqoyiq” asarida shariat, vahdati vujud ta'limoti va faylasuflar nuqtayi nazaridan kelib chiqib, inson rivojlanish bosqichlarini belgilashga urinadi.

Shariat tarafdorlari fikricha, inson kamoloti haqiqiy bilimlarni bilish bilan belgilanadi:

- Jonni va unga mansub bo'lganni bilish

- Allohni va unga mansub bo'lganni bilish

- Olamni va unga mansub bo'lganni bilish

- Oxiratni va unga mansub bo'lganni bilish

Ushbu talablarga ko'ra, inson shariat bilimlarini o'zlashtirish yo'li bilan komillikka erishadi. Nasafiy bu qarashlarini tahlilsiz bayon etadi va ushbu masala bo'yicha quyidagilarni yozadi: “Ba'zilar aytganidek, inson jabarut holatiga erishganda komil bo'ladi, ya'ni insonlarda 4 xil daraja bo'ladi: birinchi holat – olam tarafdorlari, ikkinchisi – oxirat tarafdorlari, uchinchisi – malakut tarafdorlari, to'rtinchisi – jabarut tarafdorlari” [10].

Nasafiy insonning ruhiy rivojlanish bosqichlarini shu tarzda izohlaydi: “Insonlar aqldagi farq va holatga ko'ra tafovutlanadi, aql bizning olamda yuz marohilga ega bo'lsa, oxiratda uch yuz marohilga ega bo'ladi. Shuningdek, malakutgacha uch yuz marohil, jabarutgacha uch yuz marohil bo'ladi. Malakut tarafdorlari jabarut tarafdorlarini aqlidan ozgan deb bilishadi, jabarut tarafdorlari esa, har bir holatni o'z darajasiga ko'ra to'g'ri baholaydi” [10].

Tariqat tarafdorlari ham komillikning to'rt darajasi haqida gapirishadi:

Birinchisi – solik, ikkinchisi – jalb qilingan, uchinchisi – jalb qilingan solik, to'rtinchisi – komil inson bo'lib, ularning bu darajaga erishuvi inson irodasi va Allohning marhamatiga bog'liq. Shunday ekan, hukmdorlarga boshqaruv, payg'ambarlarga karomat ularning irodasiga ko'ra emas, Allohning marhamati bilan berilgan.

Ba'zi so'fiylar insonlarni to'rt guruhga bo'lishadi; birinchisi – taqlid tarafdorlari, ikkinchisi – dalil tarafdorlari, uchinchisi – imon tarafdorlari, to'rtinchisi – haqiqat tarafdorlari. Taqlid tarafdorlari islom darajasida bo'lib, uning o'zi ham bir necha darajalarga bo'linadi, dalil tarafdorlari imon tarafdorlarini, ular esa o'z navbatida boshqa bir qancha darajalarni o'z ichiga oladi.

Aziziddin Nasafiy faylasuflarning komil inson bilan bog'liq qarashlarini emanatsiya nuqtayi nazaridan tasniflaydi va bu jarayonni 9 darajaga bo'lib chiqadi:

- Oy

- Venera

- Quyosh

- Mars

- Yupiter

- Saturn

- Qo'zg'almas yulduzlar

- Yulduz galaktikalari

- Alloh nuri

Bularning barchasiga qiyinchilik va mehnat bilan bosqichma-bosqich erishish mumkin. Nasafiy bu bosqichlardan o'tish davri haqida yozadi: “Bu maqomga erishgan har bir kishi olamdagi hamma narsani biladi, chunki olamdagi narsalar u uchun umumiylikning bir qismi bo'ladi.

Bu darajaga erishgan har kim komillik yo'lida zohidlik, yolg'izlik, poklik, soflikka amal qiladi va shunda hukmdor, avliyo yoki payg'ambar bo'ladi. Imon tarafdorlari avliyo va boshqaruvchi maqomida bo'ladi, boshqaruv ham darajalarga ega” [10].

Nasafiy inson kamolotida avliyo va payg'ambar bilan mos keladigan ikki darajani belgilaydi. Avliyolik maqomi haqida u yozadi: “Bu maqomga erishganda, bunda zohidlik, yolg'izlik, poklik va soflik holatida bo'ladi, biroq izziz yo'qolishga va halqqa ziyon yetkazmaslikka intilsa, buyuk avliyo bo'ladi. Agar unda yuqoridagi sifatlar bo'la turib, halqni da'vat qilsa va Alloh bilan muloqot qilsa unda buyuk payg'ambar bo'ladi” [10].

Nasafiy payg'ambar va avliyo maqomiga erishishda bir qancha umumiy asoslarni keltiradi, biroq payg'ambarlik darajasi halqni da'vat qilish va Alloh bilan muloqot qilishda namoyon bo'ladi. Avliyolar o'z maqomiga mashaqqat va ruhiy mehnatlari hisobiga erishadilar, Alloh oldida o'z sirlarini halqqa ko'rsatmaslik ma'suliyatini oladi. U bu maqomga shariat bosqichlarini bosib o'tish bilan erishadi. Haqiqat va ilohiy kuch bilan qo'shilish darajasiga erishib, bunda o'z sirlarini yashirin saqlashi lozim. Bu shunday izohlanadiki, oddiy halq bunday komillikdan, avliyolar darajasidan ancha uzoqda bo'ladi. Bunday

bilimlarning sir saqlanish zaruratini johillik, nafrat va aqlsizlik qurboni bo'lgan Mansur Halloj va Boyazid Bistomiy fojeasi bilan izohlaydi.

Nasafiy nuqtayi nazariga ko'ra, komil inson uchun noma'lum bo'lgan hech narsa yo'q, Allohni anglab, u qolgan barcha narsalarni tushunib yetadi. Allohga itoat va sajda uning insonlarga na'muna bo'lgan amallarida namoyon bo'ladi. Bunday na'muna odamlar uni tinglashini, u qilgan ishlarni qilishini nazarda tutadi. Shunda ular bu olamda ham, ohirtda ham halos bo'ladi.

Nasafiy, bir tomondan, komil insonni olamning yuragi deb atab, unga eng yaxshi insoniy sifatlar bilan nisbat bersa ham, boshqa tomondan, uning fikricha, u har narsaga qodir emas. Nasafiy yozadi: "Komil inson buyuk va mukammalligiga qaramasdan, hayotda baxtsiz va noumid bo'ladi, murosa va uyg'unlikda yashab o'tadi. Ahloq va ilm jihatidan mukammal, lekin qudrat bo'yicha har narsaga qodir emas". [7] Nasafiyga ko'ra, mo'g'ul bosqini davrida avliyolar ham jaholatga uchrashdi. Dahshatli mo'g'ul bosqini davrida minglab olimlar jaholat qurboni bo'lishdi, bu albatta ularning dunyoqarashida aks etmasligi mumkin emas edi.

Aziziddin Nasafiy komil insonni ikki turga ajratadi:

- Yetuk komil inson
- Erkin komil inson

Yetuk komil inson, uning nuqtayi nazariga ko'ra, 4 sifatga ega:

- Ezgu so'z
- Yaxshi amal
- Yaxshi holat
- Ma'rifat

Erkin komil inson 8 sifatga ega:

- Ezgu so'z
- Yaxshi amal
- Yaxshi holat
- Ma'rifat
- Tark etish
- Tarki dunyochilik
- Sabr
- Osoyishtalik

Dastlabki to'rt sifatga erishib, kishi yetuk komil inson bo'ladi, keyingi to'rt sifatga erishish bilan erkin komil insonga aylanadi. Nasafiy yozadi: "Sakkiz darajaga erishgan kishi erkin komil inson bo'ladi, dastlabki to'rt darajaga erishgan, biroq keyingi to'rttasiga erishmagan kishi yetuk komil inson bo'ladi, ularga erishsa yetuk va erkin bo'ladi" [7].

Nasafiyga ko'ra, erkin komil inson ikki guruhga bo'linadi:

- Ayrimlar dunyodan voz kechganidan so'ng, tarkidunyochilik, mamnunlik va maxfiylikni tanlaydi.
- Ba'zilar dunyodan voz kechib, murosa, itoat va ziyraklikni tanlaydi.

Nasafiy "Kashf ul-haqoyiq" asarida inson kamolotini erkinlik va yetuklikda ko'radi. Erkinlikni u shunday ta'riflaydi: "Insonning komillashuvi yetuklik va erkinlikdir, yetuklikning mohiyati – taraqqiyot va kamolot bo'lib, erkinlikning mohiyati – yaqinlaridan voz kechishda namoyon bo'ladi" [8]. Shunday qilib, Nasafiy inson taraqqiyotini ikki bosqichga bo'ladi: komillik va erkinlik.

ADABIYOTLAR

1. Арберри А.Дж. Суфизм. Мистики Ислама. - Москва, 2002.- 268 с.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М: «Наука». - 1965. -524 с.
3. Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии в политике (XIX - XX вв). - Москва: Наука, 1982.- 247 с.
4. Ибн Араби. Футухот-ул-маккия.// Средневековая арабская философия.- Москва: Мысль, 1998.- 120 с.
5. Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби.- Москва: Наука, 1982.-345с.
6. Насафи Азизуддин. Китоб-ал-инсон-ул-комил.-Тегеран: Тахури, 2000 м.1379х.-554с.
7. Насафи Азизуддин. Максад-ул-аксо.// Мавлоно Абдурахмони Джоми. Ганджи орифон. - Тегеран «Ганджина» , 1372.- 440 с.
8. Насафи Азизуддин. Зубдат-ул-хакоик. Мавлоно Абдурахмони Джоми. Ганджи орифон. - Тегеран «Ганджина» , 1372.- 440 с.
9. Насафи Азизуддин. Зубдат-ул-хакоик. Пер. Шукурова Ш.//Бертельс А.Е. Пять философских трактатов на тему "Афак ва анфус" (О соотношении между человеком и вселенной). М., 1970.
10. Насафи Азизуддин. Кашф-ул-хакоик. - Тегеран, 1359.- 340 с.

- Rivojlanish urug'ning ona bachadoniga tushishidan boshlanadi, bu insonning biologik rivojlanish davri sanaladi.

- Erkinlik davri insonni o'z-o'zini anglashidan boshlanadi va bu quyidagilarga bog'liq: o'z-o'zini anglash qaysi darajada bo'lsa, uning ma'naviyati ham shu darajada bo'ladi. Ma'naviylik va o'z-o'zini anglashning oxirgi darajasini u Allohni anglashda va u bilan qo'shilib ketishda ko'radi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, yetuklik va erkinlik rivojlanish bosqichlarini shunday izchillikda keltiradi:

Uning fikricha, yetuklik ikki qismdan iborat, biri – yetuklikka taqlid yo'li bilan tez erishish, ikkinchisi – tadqiq qilib sekinlik bilan erishish mumkin.

Nasafiy taqlid yo'lini oddiy insonlarning kundalik dunyoqarashida ko'radi va shunday tavsiflaydi: "Qisqa va taqlid qiluvchi yo'l – bunda insonlar yetuklikni bir narsada ko'radi, doim shunday bo'lgan va bo'lib qoladi deb o'ylashadi. Bu avom fikridir" [8].

Tadqiqiy yetuklik darajasi haqida quyidagilarni yozadi:

- Birinchi bosqichda eng muhimi - narsalar mohiyatini anglash va bu faylasufarga hos.

- Ikkinchi bosqichda eng muhimi – narsalar sifatlarini anglash va bu payg'ambarlikning sharti.

- Uchinchi bosqichda eng muhimi – narsalar haqiqatini anglash va bu avliyolikning talabi sanaladi.

Shu tarzda, Nasafiy erkinlik darajalarini tasniflaydi:

- Erkinlikning birinchi darajasi - inson o'zini mansab, boylik va xirsdan halos qilishi kerak.

- Erkinlikning ikkinchi darajasi – ilm, ibodat va ilohiy pardalardan voz kechish, ilohiy pardalarni unutish va ulardan halos bo'lishi lozim.

- Erkinlikning uchinchi darajasi – o'zini unutish, xudbinligidan halos bo'lishga intilish va bu ilohiy erkinlik sanaladi.

Xulosa va takliflar. Nasafiyga ko'ra, yuqoridagilardan quyidagicha hulosa chiqarish mumkin: "Inson komillikka yaxshi axloq yo'li bilan erishish, o'z-o'zini anglash uchun doimo izlanishda bo'ladi" [9].

Nasafiy nuqtayi nazari bo'yicha inson kamoloti masalasini tadqiq qilishda, quyidagi xulosalarga keldik:

1) Inson kamoloti jarayoni ikki – tabiiy va ma'naviy davrga ega.

2) Nasafiyning komil insoni zardushtiylik va islom ahloqi ta'limotlari o'zaro ta'siri natijasi.

3) Komil inson nisbiy axloqiy va ma'naviy qadriyatlariga ega, chunki jamiyatning har bir qatlamida u o'z mohiyatini o'zgartirishi mumkin.

4) Nasafiy komil insonni butun borliqning yuragi deb hisoblaydi, unga eng yaxshi sifatlarini nisbat beradi, biroq uni har narsaga qodir deb hisoblamaydi.

5) Inson taraqqiyotining oxirgi bosqichi – bu avliyolar darajasi bo'lib, so'fizm jihatidan, bu mehnat va ilohiy kuch bilan qo'shilib natijasidir.

6) Nasafiyga ko'ra, komil inson tushunchasi inson ma'naviy taraqqiyotining oxirgi bosqichiga qo'llaniladi.

7) Komil inson darajasiga erishishning asosiy sharti – o'z-o'zini anglash va erkinlikdir.